

**TRADUCEREA MEMORIILOR LUI HADRIAN SAU
TRADUCEREA DREPT CORPUS PENTRU STUDIUL
LINGVISTIC /
LA TRADUCTION DES MÉMOIRES D'HADRIEN OU LA
TRADUCTION COMME CORPUS POUR L'ÉTUDE
LINGUISTIQUE**

Simona-Aida MANOLACHE¹

Rezumat: Plecând de la traducerea în limba română, propusă de Mihai Gramatopol, a romanului scris în 1958 de Marguerite Yourcenar – *Memoriile lui Hadrian* –, articolul își propune să sublinieze utilitatea analizei traductologice pentru validarea anumitor teorii lingvistice. Ideea de plecare este că o traducere bună reușește să transpună în limba țintă universul referențial construit în limba sursă, prin utilizarea adecvată a expresiilor nominale și pronominale. Traducătorul experimentat poate furniza lingvistului un material textual care să-i permită acestuia să verifice unele dintre ipotezele formulate la nivel morfologic, sintactic, dar mai ales pragmatic, în legătura cu ocurențele și funcțiile discursive ale diverselor expresii referențiale. Pronumele personal de persoana a III-a, genitivalul *al* sau demonstrativul *cel* sunt câteva dintre elementele al căror comportament poate fi mai bine înțeles grație comparației permise de analiza traducerii.

Cuvinte-cheie: expresie referențială, traducere, valoare gramaticală

Résumé : À partir de la traduction, faite en roumain par Mihai Gramatopol, du roman écrit en 1958 par Marguerite Yourcenar – *Les mémoires d'Hadrien* –, cet article se propose de souligner l'utilité de l'analyse traductologique pour la validation de certaines théories linguistiques. L'idée de départ est qu'une bonne traduction réussit à transposer dans la langue cible l'univers référentiel construit dans la langue source, par l'emploi adéquat des expressions nominales et pronominales. Le traducteur chevronné peut fournir au linguiste un matériel textuel qui permette à celui-ci de vérifier certaines des hypothèses formulées aux niveaux morphologique, syntaxique et, surtout, pragmatique, concernant les occurrences et les fonctions discursives des diverses expressions référentielles. Le pronom personnel de la troisième personne, le mot introduisant un génitif *al* ou le démonstratif *cel* sont quelques-uns des éléments dont le comportement peut être mieux compris grâce à la comparaison permise par l'analyse de la traduction.

Mots-clés : expression référentielle, traduction, valeur grammaticale

¹ Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, smanaida19@yahoo.fr

Atunci când cititorul obișnuit începe lectura unei cărți tipărite traduse dintr-o limbă străină nu-și pune întrebări în legătură cu validitatea traducerii decât în momentul în care textul îl nedumerește, îi provoacă o anumită consternare. În toate celelalte cazuri, e înclinat să le acorde încredere traducătorului și editurii care îl cauționează. Și totuși, cititorii experimentați își dau, intuitiv, seama de calitatea unei traduceri, evaluând-o mai mult sau mai puțin conștient, considerând-o uneori drept criteriu de selecție a unei achiziții. Acest lucru se întâmplă aproape întotdeauna cu cei care cunosc textul original, care doresc să-i regăsească în paginile traduse sensul și specificitatea stilistică.

De exemplu, cineva care a citit *Les mémoires d'Hadrien* – romanul publicat de Marguerite Yourcenar în 1958 – în limba franceză, va fi încântat să parcurgă traducerea în limba română propusă de Mihai Gramatopol și-i va aprecia calitățile, chiar dacă nu dispune de competențele critice ale unui traductolog. Premiul oferit traducătorului în 1984 de către Uniunea Scriitorilor, pentru transpunerea acestei cărți în română, în 1983, precum și reeditările propuse de Editura Humanitas sunt perfect justificate. Mihai Gramatopol (1937-1998), absolvent al secției de limbi clasice a Universității București și doctor în științe istorice, apoi cercetător erudit, numismat pasionat și scriitor convingător, a fost autorul unor studii culturale rămase ca repere în literatura de specialitate din România, cum ar fi *Moira, mythos, drama* – 1969, *Civilizația elenistică* – 1974, *Dacia antiqua. Perspective de istoria artei și teoria culturii* – 1982, *Enciclopedia civilizației romane* – 1982, *Arta imperială a epocii lui Traian* – 1984, *Portretul roman în România* – 1985. Prin urmare, traducătorul nu s-a apropiat de opera lui Yourcenar echipat doar cu instrumentele filologului, ci și cu bagajul istoricului capabil să înțeleagă realitățile economice, sociale și artistice ale epocii împăratului Hadrian, cel care apare ca narator în acest roman autodiegetic, unul dintre cele mai bine scrise și mai revelatoare ale esenței umane din literatura universală. Lexicul covârșitor de bogat și de nuanțat, sintaxa complexă, rafinată și calibrată matematic și muzical în același timp, figurile de stil expresive și originale, lipsite de patetisme superflue, referințele culturale precise, minuțios documentate, și, în general, tonul de o luciditate tranșantă ale textului sursă își găsesc, în limba română, datorită lui Mihai Gramatopol, echivalente valide. Vocea lui Marguerite Yourcenar sună veridic în româna propusă de Gramatopol pentru acest „poem în proză” – cum îl definește el –, caracterizat printr-o structură a frazei „similară cu cea a prozei istorice latine a vremii: Tacit și Suetonius. Și în special Tacit, maestru al artei cuvântului. Condensare maximă a informației plurivalente.” (Gramatopol, 1983: XXVI) Atenția conștientă, responsabilă acordată detaliilor de la toate nivelurile (morfologic, sintactic, lexical, stilistic) pe parcursul efortului de redare dintr-o limbă în alta este mărturisită de traducător la finalul „Cuvântului înainte” (o sinteză hermeneutică ce facilitează atât înțelegerea epocii lui Hadrian, cât și abordarea lui Yourcenar): „M-am străduit să dau o versiune românească a *Memoriilor* cât mai apropiată de spiritul

originalului, păstrând ritmul, structura frazei, fondul de cuvinte latin și neolatin și recurgând, pentru notele pitorești, la sectorul slav al vocabularului, astfel încât cititorul să-și poate lesne da seama de ce acest roman al Margueritei Yourcenar a fost socotit pe drept cuvânt o capodoperă a literaturii contemporane.” (Gramatopol, 1983: XXVII)

Tocmai datorită excelenței sale calitative, versiunea în limba română a textului lui Marguerite Yourcenar propusă de Mihai Gramatopol poate constitui un document autentic util pentru cercetătorii care studiază, de exemplu, asemănările și deosebirile dintre morfosintaxa limbii române și cea a limbii franceze, dar și pentru cei care sunt preocupați de mijloacele discursive utilizate pentru a reflecta/construi un univers referențial. Astfel, un fragment ca cel de mai jos ar putea fi inclus într-un corpus care să pună în evidență diferențele dintre sistemele pronominale ale celor două limbi, redundanțele și implicitul care li se asociază:

„Ne **t’y** trompe pas: **je** ne suis pas encore assez faible pour céder aux imaginations de la peur, presque aussi absurdes que **celles** de l’espérance, et assurément beaucoup plus pénibles. S’**il** fallait **m’**abuser, j’aiderais mieux que **ce** fût dans le sens de la confiance; **je** n’y perdrai pas plus et **j’en** souffrirai moins. Ce terme si voisin n’est pas nécessairement immédiat; **je me** couche encore chaque nuit avec l’espoir d’atteindre au matin. À l’intérieur des limites infranchissables **dont je** parlais tout à l’heure, **je** puis défendre ma position pied à pied, et même regagner quelques pouces du terrain perdu. **Je n’en** suis pas moins arrivé à l’âge **où** la vie, pour chaque homme, est une défaite acceptée. Dire que mes jours sont comptés ne signifie **rien**; **il en** fut toujours ainsi; **il en** est ainsi pour **nous tous**. Mais l’incertitude du lieu, du temps et du mode, **qui nous** empêche de bien distinguer ce but vers **lequel nous** avançons sans trêve, diminue pour **moi** à mesure que progresse ma maladie mortelle.” (Yourcenar, 1974: 12)

„Nu **te** teme: nu sînt încă atît de slăbit spre a **mă** lăsa bîntuit de imaginația fricii, aproape tot așa de absurdă ca și **cea** a speranței și neîndoielnic încă și mai penibilă. Dacă ar fi să **mă** autoamăgesc, aș prefera, din **toate**, calea încrederii; nici n-aș pierde prea mult și aș suferi mai puțin. Sfirșitul apropiat nu este neapărat și imediat; **mă** mai culc încă în fiecare noapte cu speranța de a apuca dimineața. Înlăuntru limitelor de netrecut de **care** abia **îți** vorbeam, **îmi** pot apăra poziția pas cu pas și chiar redobîndi cîteva degete din terenul pierdut. Cu toate **astea**, am ajuns la o vîrstă la **care** pentru fiecare

om viața înseamnă o înfrângere acceptată. Să spun că zilele-**mi** sunt numărate, nu înseamnă **nimic**; dintotdeauna a fost astfel; pentru **toți** e la fel. Incertitudinea locului, a momentului, a modului, **care** ne împiedică să zărim țelul către **care** înaintăm fără încetare, devine pentru **mine** tot mai mică, pe măsură ce înaintează viața mea necruțătoare.” (Yourcenar, 1983: 4)

Celor șaptesprezece forme pronominale, cu treizeci și două de ocurențe, din textul în franceză, le corespund douăsprezece forme în română, cu șaptesprezece ocurențe, fără ca repartizarea lor – nici măcar cea a heteronimelor directe – să fie analogă în cele două texte. Compararea textului sursă cu textul țintă determină concluzia evidentă că atât coeziunea textuală cât și exprimarea relațiilor referențiale sau a subiectivității se realizează în mod diferit în cele două limbi, prin elemente lingvistice diferite. Cu alte cuvinte, chiar dacă dicționarele bilingve pun ușor în evidență echivalențele dintre marea majoritate a pronomelor din franceză cu cele din română (cu excepția pronomelor adverbiale, de exemplu, redade, cel mai adesea, în textele românești, prin anaforice vide), asta nu înseamnă că funcționarea și valorile heteronimelor sunt identice în ambele limbi. Analizele ce țin de traductologie înlesnesc identificarea specificității mecanismelor lingvistice proprii limbii franceze sau limbii române. De exemplu, Teodora Cristea, după examinarea relațiilor anaforice și a constrângerilor cărora acestea li se supun în procesul de traducere, constată: „Nu este vorba deci despre stabilirea echivalențelor absolute și constante între anaforicele din limba sursă și cele din limba țintă, ci despre luarea traducerii drept punct de plecare pentru un studiu care să vizeze deducerea regulilor divergente. E subliniată astfel importanța care trebuie acordată, în analiza mecanismelor anaforice, fenomenelor interpretării. Dacă explicitarea unui anaforic nul din română e inferată plecându-se de la elementul verbal care controlează antecedentul, prezența anaforicului segmental din franceză este semnul unei sintaxe interfrastice mult mai coezive.”² (1998: 78)

Circumscrierea trăsăturilor particulare ale fiecărei limbi nu este singurul demers favorizat de analiza comparativă a textelor originale și a traducerile lor.

² Traducerea noastră. În original: „Il ne s’agit donc pas d’établir des équivalences absolues et constantes entre les anaphoriques de la langue source et ceux de la langue cible, mais de prendre la traduction comme point d’appui dans une étude visant à dégager les règles divergentes. On souligne de cette manière l’importance à accorder, dans l’analyse des mécanismes anaphoriques, aux phénomènes d’interprétation. Si l’explicitation de l’anaphorique nul du roumain est inférée à partir du verbal qui contrôle l’antécédent, la présence de l’anaphorique segmental en français est le signe d’une syntaxe interphrastique beaucoup plus cohésive.”

Această analiză poate permite și validarea sau invalidarea unor ipoteze teoretice formulate în legătură cu structurile lingvistice, cu valorile și funcționarea lor.

De exemplu, de-a lungul timpului au fost emise diverse opinii în legătură cu comportamentul și rolurile expresiilor referențiale în text și în discurs, ajungându-se până la punerea sub semnul întrebării a conceptului de sens al unei expresii, căutându-se o interpretare care să permită explicarea tuturor ocurențelor diverselor expresii referențiale (nominale, pronominale, adverbiale) și a modului în care acestea își desemnează referenții. O traducere bună presupune ca universul referențial din textul sursă să fie aidoma reconstituit în textul țintă, adică să se păstreze, în urma procesului de transpunere, același număr de referenți, cu aceleași conexiuni între ei, priviți din aceleași perspective, dar și cu același impact asupra cititorului. Bazându-se pe aceste identități – validate intuitiv, de exemplu, de cititorii traducerii propuse de Mihai Gramatopol – lingvistul poate analiza și sesiza particularitățile expresiilor referențiale care contribuie la conturarea universului referențial în cele două limbi, trăgând apoi concluzii generale în legătură cu modul în care se construiește relația de referință și raportul ei cu sensul. Se pot, eventual, trage concluzii referitoare la valorile anumitor expresii.

Astfel, examinarea variantelor propuse de către Mihai Gramatopol pentru traducerea pronumelui de persoana a III-a poate aduce lămuriri suplimentare cu privire la funcțiile referențiale, textuale și discursive ale acestui pronume, susținând teoria lui Georges Kleiber (1997) conform căreia sensul trebuie interpretat ca fiind alcătuit dintr-un sens descriptiv (referențial) și unul instrucțional (procedural). (v. Manolache, 2006).

Dicționarele limbii române precizează că *al, a, ai ale* sunt forme ale articolului genitival. Unii cercetători (Coteanu *et alii*, 1985: 99) neagă existența articolului ca parte de vorbire, cu statut asemănător cu cel al substantivului sau verbului, de exemplu, și cred că e vorba despre un pronume semi-independent. O observare atentă a textului sursă creat de Marguerite Yourcenar și a traducerii propuse de Mihai Gramatopol, cu identificarea tuturor co(n)textelor care au dus la utilizarea, în română, a lui *al (a, ai, ale)* poate furniza informații pertinente despre mecanismul referențial pe care îl declanșează /pretinde folosirea acestui segment lingvistic, contribuind, astfel, la precizarea mai corectă a valorii sale gramaticale. Faptul că *al* corespunde, cel mai frecvent, unor pronume din limba franceză, intrând în anafore de tip divergent, confirmă, poate, faptul că trebuie interpretat și el ca pronume, cu funcții referențiale proprii:

„[...] mon esclave a pour m’observer des facilités; complètement différentes de **celles**; que j’ai pour l’observer lui-même.” (MA:31)

„[...] sclavul meu dispune spre a mă observa de posibilități, cu

totul diferite de **ale**, mele față de el.” (MA:18)

Și în cazul lui *cel* (*cea, cei, cele*), studiul ocurențelor în textul tradus și compararea lor cu expresiile din textul original se pot dovedi revelatoare pentru sesizarea caracteristicilor sale referențiale și pentru încadrarea lui într-o anumită clasă morfosintactică.

În concluzie, traducerile de calitate – identificate ca atare de cititorii experimentați – constituie documente esențiale pentru alcătuirea unor corpusuri utile studiilor lingvistice (în sensul cel mai larg al acestui adjectiv), contribuind atât la identificarea trăsăturilor definitorii ale unei limbi, sau ale unui gen de discurs sau ale unui tip de text, cât și la verificarea unor ipoteze teoretice. *Memoriile lui Hadrian*, această bijuterie literară, elaborată și epurată în egală măsură, a beneficiat de o traducere fericită, ambele texte – în franceză și în română – putându-se constitui în resursă a cercetărilor științifice bazate pe analizele specifice traductologiei.

Bibliografie:

- Coteanu, Ion (coord.) ; Ciompec, Georgeta ; Dominte, Constantin ; Forăscu, Narcisa; Guțu-Romalo, Valeria ; Vasiliu, Emanuel (1985) : *Limba Română Contemporană. Fonetica. Fonologia. Morfologia*, București, Editura Didactică și Pedagogică,
- Cristea, Teodora (1998): *Stratégies de la traduction*, Editura Fundației „România de mâine”, 204 p.
- Gramatopol, Mihai (1983): „Cuvânt înainte” la Marguerite Yourcenar, *Memoriile lui Hadrian*, Editura Cartea Românească, pp. V-XXVII.
- Kleiber, Georges (1997): „Sens, référence et existence: que faire de l’extralinguistique?”, *Langages* 127, pp. 9-37.
- Manolache, Simona-Aida (2006): De l’anaphore et de la cataphore en français et en roumain, Editura Universității Suceava, 240 p.

Corpus:

- Yourcenar, Marguerite (1974): *Mémoires d’Hadrien*, suivi de *Carnets de notes de Mémoires d’Hadrien*, Gallimard, Folio, 365 p.
- Yourcenar, Marguerite (1983): *Memoriile lui Hadrian*, Editura Cartea Românească, Traducere și cuvânt înainte de Mihai Gramatopol, 267 p.